

A MAGYAR FELTÉTELES MÓD PARADIGMÁINAK TÖRTÉNETÉHEZ A NYELVFÖLDRAJZ SZEMSZÖGÉBŐL

JUHÁSZ DEZSŐ

1. Két évvel ezelőtt a szegedi nyelvész kollégák azzal az ígérettel zárták *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 1. Magyar és finnugor mondattörténet* című konferenciájukat, hogy az elhangzott előadásokat megjelentetik, sőt a nyelvtörténeti tanácskozásokat kétéves időközönként – változó tematikával – ismételten megrendezik. Nos, a szervezők megtartották a szavukat, és ezzel lehetőséget teremtettek számunkra az újbóli megnyilatkozásra, új gondolatok előadására. Én azért is élek örömmel ezzel a lehetőséggel, mert folytathatom a két éve abbahagyott gondolatmenetemet, amely a magyar ige morfológiájának és szintaktikájának feltáratlan rendszertani mozgásait boncolgatta a klasszikus nyelvtörténet, nyelvjárástörténet eredményeit a modern nyelvföldrajz módszertanával és apparátusával kiegészítve. E kedvező helyzet mentesít az alól a kötelezettség alól, hogy a nyelvföldrajz jelentőségét, hazai és nemzetközi szerepét, valamint a nyelvtörténetben való felhasználhatóságát részletezzem: az előző előadásomban megtettem a legszükségesebb utalásokat. Kiegészítésként szeretném még felhívni a figyelmet az új egyetemi tankönyvünk, a megjelenés előtt álló „Magyar dialektológia” nyelvföldrajzi fejezeteire is.¹

2. Mostani előadásom témájául a feltételes mód igei paradigmáinak néhány olyan elemét választottam ki, amely régi és mai nyelvjárásainkban egyaránt területi tagoltságot mutat, a táji változatok elhelyezkedéséből pedig keletkezéstörténeti eseményekre, rendszertani változásokra, térbeli mozgásokra lehet következtetni. Két évvel ezelőtt hasonló céllal a kijelentő mód jelen idő többes szám első személy alakját választottam ki. Mondanivalóm lényegi elemei többek között a következők voltak:

Míg a határozott (tárgyas) és általános (alanyi) ragozás személyragjai az egyes számban szabályos megoszlást mutatnak – tudniillik az előbbieket személyes névmási, az utóbbiak képzői eredetűek (*várom, várod, várja* ↔ *várok, vársz* stb.) –, addig a többes számban látványos, de nem minden részletében feltárt átrendeződések zajlottak le. Ezeknek egyik végterméke a többes elsőben szemlélhető, ahol az egyes számmal ellentétben a névmási gyökerű *-unk/-ünk* az általános ragozás, az egyszerű többesjelre épülő *-juk/-jük* pedig a határozott ragozás oldalán kötött ki: *várunk, kérünk (valamit)* ↔ *várjuk, kérjük (azt)*. Ezt a helycserét, amely az utolsók között ment végbe az ősmagyar kor vége felé, olyan mozgások készítették elő, mint például a szomszédos többes másodiké, ahol az eredetileg ugyancsak határozott tárgyra utaló *-tokl/-tekl/-tök* került az alanyi ragozás oldalára, mivel eredeti helyén egy *-jál/-i* elemmel bővült, a

---

¹ A könyv időközben (2001-ben) megjelent, Kiss Jenő szerkesztésében az Osiris Kiadónál. Az idevágó fejezetek, melyeket én írtam: A nyelvföldrajz (92–110), A nyelvföldrajz magyar eredményeiből (111–130).

determinatív ragozás igényeit jobban kielégítő („transzparensabb”) forma keletkezett: *várjátok, kéritek*. A határozott ragozás paradigmatorából átvándorló, névmási alapú személyragok az általános ragozás oldalán nagy valószínűséggel egy nagyon egyszerű, csupán a többesjelet tartalmazó „ősparadigmát” fedtek le, amely efféle szerkezeteket tartalmazott: *mi váruk (~ *várok*), *ti váruk (~ *várok*), *ők váruk (~ *várok*) *vmit*. Ennek nyomai már csak egyes archaikus nyelvjárásainkban vannak meg, például azok a *j* nélküli formák, amelyek egyes palóc, északkeleti és a Mezőségről kirajzolt szigeteken lelhetők fel: *kiszedük, kiásuk, kaszáluk, vetük, kötük* stb. Ezek ma már a tárgyias ragozás oldalán helyezkednek el, ellenben vannak olyan nyelvjárások – mindenekelőtt a dél-dunántúli *ő-ző* típuson belül –, amelyekben a határozott ragozást is *-unk/-ünk* raggal fejezik ki: *kiszedünk a burgonyát, leverünk a diót* stb. Ebből a típusból – feltehetőleg középkori telepítésekkel (a határ- és gyepterülettel összefüggésben) – jutott az északi és a keleti végekre, az abaúj megyei és az erdélyi, hétfalusi *ő-ző* szigetekre is.

Az *-uk/-ük > -juk/-jük* változást, tehát a *j* elem megjelenését a korábbi kutatók többségével szemben kettős okra vezetem vissza: az egyik a *-játok, -ják* ragokban is jelen levő (hiástöltő eredetű) *j* analógiája, amely a determinatív ragozás kifejezését erősíti, a másik, nem kevésbé fontos motívum annak a grammatikai homonímiának a feloldása, amely a T/1 *mi váruk ~ várok* és az E/1 *én várók ~ várúk* formák között állt fenn (hasznólépp l. már Benkő 1980: 251; Abaffy 1991a: 392–3).

3. Ha figyelmünket ezek után a jelen idő **feltételes módú** paradigmáira fordítjuk, több korábbi tapasztalatunkat hasznosíthatjuk.

a) Az egyik mindjárt az, hogy a legtagoltabb, legváltozatosabb nyelvjárási képet – a kijelentő móddal egyezően – itt is a többes szám első személy mutatja. Ennél fogva talán most is megkockáztathatjuk azt a feltevést, amelyet a kijelentő mód kapcsán a TNyt. is említ, hogy a paradigmataok közül a T/1 formálódása záródhatott le legkésőbb, nem számítva azokat az analogikus kiegészítéseket, amelyekről tanulmányom végén röviden még szólok (E/3 *várná* → *várnája*, T/3 *várnák* → *várnáják* stb.).

b) A következő általános párhuzamunk az, hogy mindkét módban kimutathatók olyan táji típusok, amelyek alakilag vagy megkülönböztetik, vagy éppen differenciálatlanul hagyják a határozott és általános ragozást. Köznyelvünk a kijelentő módban az első típust képviseli (*várunk* ↔ *várjuk*), a feltételes módban inkább a **nem** differenciáló (*várnánk valamit = várnánk azt*) megoldást mutatja, mivel a tárgyias *várnók, kérnők* forma régies, irodalmi jellege miatt lényegében kiszorult a használatból. A választékos erdélyi regionális köz- és irodalmi nyelvben azonban még jelen van.

c) A *-nól/-nő* alternánst tartalmazó *várnók, kérnők* mellett azonban létezik egy még régibb determinatív *várnuk, kérnük (azt)* típus, amely több tekintetben emlékeztet a kijelentő módbeli nyelvjárási *várúk, kérük-re*. Az én morfológiai tagolásom szerint ma mindkettő *-uk/-ük* ragra végződik, tehát a *várnuk* morfémaszerkezete a következő: *vár-*, *kér-* ige + *-n* módjel + *-uk, ük* T/1 személyrag. Történeti elemzésben persze – például a kései ősmagyar kor szinkroniájában – a *-k* előtti magánhangzót a *tő* részének tekinthetjük, így az előbbi tagolás a következőképpen módosul: *váru-*, *kéru-* (teljes) *tő* + *-nul/-nű* módjel + *-k* (többesjelből származó) személyrag. (Az abszolút *tő* végvokálisát a kétnyíltzótagos tendencia tünteti el: **várunuk > várnuk*.)

4. A TNyt. megjelenéséig a magyar nyelvészetben az volt a legismertebb magyarázat, hogy a *-nál-né* módjelet *-n* mozzanatos igeképzőből és a folyamatos melléknévi igenév képzőjének (vagy az *-ál-é* múltidőjelnek) a kapcsolatából lehet levezetni (l. pl. Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 414; Bárczi 1982: 85–6, 1990: 21–2). Az uráli-finnugor előzmények részletesebb kirajzolódásával ez az elképzelés megváltozott. – Hajdú Péter uralisztikai tankönyveiben (1973: 71, 136–8, 1981: 153–4) a rokon nyelvi megfelelők számbavétele után egy PU **-nek* módjelet rekonstruált.

Az utóbbi évtizedekben azonban mind a magyar nyelvtörténet, mind az uralisztika/finnugrisztika felfogása módosult e kérdésben, és az álláspontok is közeledtek egymáshoz. A magyar nyelvtörténet megújított álláspontját összefoglaló jelleggel Abaffy Erzsébet közvetíti a TNyt.-ban (1991b: 105–6), az uralisztikáét/finnugrisztikáét Bereczki Gábor kézikönyve (1996: 86–7). Az előbbi főleg Bárczi, az utóbbi Hajdú (1973, 1981) és Rédei (1991) nyomdokain halad.

Hajdú Péter könyveiben még azt olvashattuk, hogy a magyar módjel uráli előzménye egy **-nek* morféma, amelynek „végső **-k* eleme bizonyára azonos a felszólító mód **-k-jával*” (1973: 136). A felsorakoztatott rokon nyelvi párhuzamok többsége azonban csak egy *-n* + rövid magánhangzó (leginkább *e*) meglétére enged következtetni, a testesebb változatok szórványos ellenpéldái – köztük a magyar és vogul – saját nyelvi, belső kiegészülésekre utalnak. Ez a felismerés, amely a TNyt.-ban és Bereczki megújított tankönyvében is tükröződik (1996: 86), azért lényeges, mert belőle kiindulva az ősmagyar kor elejére még egy egyszerűbb **-ne* → (illeszkedéssel) **-na/*-ne* morfémát rekonstruálhatunk. Abaffy igen óvatosan csak *-n* + vokális alakról beszél, de mivel a kiegészülési folyamat eredményeként **-nai/*-nej*-t tesz fel, első renden ő is nyilván *a, e* magánhangzókra gondol az *n* után. Idézem idevágó mondatait: „Az uráli eredetű **-n* + vokális alakú módjelhez feltehetően már az ősmagyar kor elején még egy elem csatlakozott. A legvalószínűbb feltevés szerint ez az elem azonos az **-i* múltidő-jellel: a két formánsnak, a módjelnek és az időjelnek az alakulásában ugyanis egész nyelvtörténetünk folyamán feltűnően szoros, csaknem teljes párhuzamosság figyelhető meg. A feltételes mód jele tehát **-nai/*-nej* lehetett.” (TNyt. 1: 105.)

Hipotézisével – akárcsak az **-i* múltidőjel csatlakozását a továbbiakban megokoló (itt már nem idézett) funkcionális érvelésével – alapjaiban egyetértek, problémánk megoldása szempontjából azonban szükségesnek tartok néhány kiegészítést, illetve korrekciót.

Az első az, hogy az öröklött módjel – a rokon nyelvek tanúsága szerint – már a magyar nyelv külön élete előtt rendelkezett azokkal az alapfunkciókkal (feltételesség, lehetőség, óhajtás stb.), amelyek az igealak további morfológiai kiegészítése nélkül is biztosították számára nyelvtani feladatának (modus) ellátását. Ezért azt gondolom, hogy az **-i* múltidőjellel való kiegészülés nem következett be szükségszerűen az ősmagyar kor elején, sőt azt is megengedhetjük, hogy egyes néprészlegekben, törzsi nyelvjárásokban ez a folyamat el is húzódnak, illetve nem fedett le minden paradigmát. Bizonyos jelek ugyanis arra utalnak, hogy az általános és határozott ragozás elkülönítésének nagyszabású építkezésében egyes nyelvjárások olyan „téglákat”, nyelvi építőelemeket is felhasználtak, amelyeknek „régészeti” elemzése azt az ősből **-n* + (rövid) vokális szerkezetet mutatja, amiről az előbb szó volt.

A másik megjegyzésem a fentiekből következik: ha a mai nyelvjárási adatok viszonylag nagy területen rendszertanilag fontos különbséget tükröző változatokat mutatnak, célszerű ezeket figyelembe venni az ős- és ómagyar kor nyelvállapotának megrajzolásában is, érzékeltetve, hogy az akkori nyelvhasználat valószínűleg nem volt egységes. Vagyis az ősmagyar kor második felének bizonyos nyelvváltozataiban történtek arra kísérletek, hogy a kijelentő móddal párhuzamosan a feltételes mód többes első személyében is alakilag megkülönböztessék az általános és határozott ragozást. Erre jó eszköznek kínálkozott egy akkorára már nyilván archaizálódott nyelvtani alak „megmentése”, melyben mind a módjel (-n +rövid vokális), mind a személyrag (-k) a legegyszerűbb formáját mutatta. Teljesen eredeti *vár(a)-na-k, *kér(e)-ne-k alakját azonban nem őrizhette meg, mivel egybeesett volna az ugyancsak ekkor formálódó kijelentő módú, általános ragozású T/3 igealakokkal. Az -n-hez tartozó vokális zártabbá tételével és labializálásával azonban e homonímia veszélye megszűnt. Az így keletkezett *várnuk, kérnük* a *várnánk, kérnénk*-kel oppozícióban (és a kijelentő módbeli *váruk, kérük* ↔ *várunk, kérünk*-kel párhuzamosan) sikerrel oldotta meg a tárgyjelölés pontosabbá tételére irányuló feladatot.

5. Erre a következtetésre azonban csak később jutottam, mégpedig azok után, hogy az egész Kárpát-medencét lefedő **nyelvföldrajzi** adatok a birtokomba kerültek. Főleg két nagyatlaszunk, „A magyar nyelvjárások atlasza” és „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” összeillesztéséből bontakozik ki az a nyelvjárási kép, amely azt mutatja: a *váruk, kérük*-féle kijelentő módú, valamint a *várnuk, kérnük*-féle feltételes módú formák sorsa egymástól elválaszthatatlan, mivel nagyjából azonos területekre lokalizálhatók, illetve az ómagyar kor elejére azonos vidékekre rekonstruálhatók.

a) A *váruk, kérük* alakok helyzetét korábbi előadásom (Juhász: 1999) térkép-melléklete tartalmazza, a *várnuk, kérnük*-féléket pedig újabb összesítő térképem, amelyen a tárgyas ragozású formák elterjedését a nagyatlaszok két-két kiválasztott lapja nyomán szimbólumos technikával ábrázolom: (MNYA.: 812) *vinnénk* [= *vinnők*], (866) *kötnénk* [= *kötnők*], (RMNYA.: 1095) *sepernők*, (1391) *néznők*. (Az RMNYA. utóbbi két térképlapját mellékletben szintén közlöm, az alanyi ragozású megfelelőikkel együtt, l. (1094) *sepernénk*, (1389) *néznénk*.) A *váruk, kérük* legerősebb képviselete a palóc nyelvjárásokban van: a nyugati palóc kivételével minden altípusban kimutatható, de legtöbb szóban a védett, belső helyzetű középső palóc őrzi. A négy kárpátaljai kutatópont közül egyen, Csongorban (Szu-2) regisztrálták az atlaszgyűjtők, tehát korábbi jelenléte feltehető, de a visszaszorulás előrehaladott stádiumban van. Az erdélyi Mezőségeen már egyik atlasz kutatói sem találtak ilyen adatokat, jöllehet középkori jelenlétük e vidéken egyértelműen rekonstruálható, hiszen az ismert mezőségi kirajzásokon, nyelvjárászigeteken, mint Lozsád, Köröstárkány, Domokos, a moldvai csángó Szabófalva, Bogdánfalva stb. ezek a formák élnek. Joggal feltehető, hogy a honfoglalás után a Kárpát-medence központi területét is ilyen nyelvjárású lakosság töltötte ki, mivel a mai *-jukl-jük* is közvetlenül e típusból vezethető le. A *j*-vel bővült alakok koncentrikusan terjeszkedve az említett peremvidékekre szorították vissza a *j* nélkülieket, de nem tüntették el a dél-dunántúli „osztatlan” (*várunk azt/valamit*) típust sem.

b) A feltételes mód T/1 *várnuk*, *kérnük* realizációi némileg más súlypontokkal, de az előzőekben rekonstruált helyzetnek nem ellentmondva, azt inkább kiegészítve értelmezhetők. E típus fő góca ma az erdélyi Mezőség, de *-nól/-nő-s* megoldásokkal váltakozva megtalálható például Kalotaszegen, a Szilágyságban és a Szamos alsó folyása mentén is. Erdélyt nyugati irányban elhagyva azt tapasztaljuk, hogy ezúttal a palóc nyelvjárásokban csak nyomokban van meg (Cszs-2. Vága, Cszs-22. Tornagörgő), viszont az északkeleti nyelvjáróterület Szabolcs-szatmári részén még jelentős számban van jelen (pl. O-13, 14, 15, P-6, 7). Csongor – ismételve a kijelentő módnál tanúsított archaizmusát – ugyancsak *vinnük*, *kötnük* formákat mutat. A súlypont tehát a palóc vidékekről a Mezőségre és nyugati szomszédságára tevődött át, de az átfogott terület így is a Kárpát-medence északnyugati csücskében levő Vágától a Moldvai Szabófalváig terjed.

c) E széles hatókörnek a lefedett terület hézagai ellenére rendkívül fontos nyelv-földrajzi, rendszertani és kronológiai „üzenete” van, mindenekelőtt a *-nókl/-nők* és *-nukl/-nük* szövégek egymáshoz való viszonyának tisztázásában. Az eddigi magyarázók (pl. Horger 1926: 182–3, 1931: 115) és részben a TNYt. is (2/1: 137) a *-nukl/-nük* morfémacsoportot (ti. jel + rag) a *-nókl/-nők*-ből vezeti le zártabbá válás és rövidülés útján. Ezt a feltevést megerősíteni látszik a fennmaradt adatok időrendje: míg a *-nókl/-nők*-re több kódexünkben is hozható példa, addig a *-nukl/-nük*-re először a XVI. század második feléből van adalék. (Jellemző, hogy a TNYt. által idézett szerzők, Károlyi Gáspár és Bornemisza Péter a nyelvterület északi, északkeleti régiójához köthetők.) A kérdés végleges tisztázása azonban további adatgyűjtést kíván. Addig is támaszkodhatunk azonban a neolingvisztika egyik alaptételére, mely szerint a számottevően nagyobb hatókörű jelenség szinte mindig régibb múltra tekinthet vissza. Ha kiegészítjük ezt a tételt az elszigetelt, illetve peremterületek szabályával, hipotézisünk újabb megerősítést kaphat. Eszerint, ha a legelszigeteltebb, leginkább periférikus kutatópontokat vetjük vizsgálat alá, ott – magától értődően – sokkal inkább az archaikusabb, mint a neológ nyelvi formákat fogjuk megtalálni. Esetünkben ilyenek a palóc Vága, Tornagörgő, a kárpátaljai Csongor, az északi csángó Szabófalva és részben a dél-erdélyi Lozsád, Oltszakadát nyelvjárószigetek is, amelyek kisebb ingadozásoktól eltekintve nem a *-nókl/-nők*, hanem a *-nukl/-nük* végződést mutatják. A *-nókl/-nők* legjellemzőbb előfordulási helyei a Székelyföld, valamint a Mezőség és az Alföld közé eső átmeneti zóna.

d) Ezek után természetesen adódik a kérdés: hogyan keletkezett a *-nókl/-nők*, ha másodlagos a *-nukl/-nük*-höz képest? A megoldást ezúttal is többféle erő együtthátasaként képzelem el. Nem kívánom kizárni a folyamatos melléknévi igenévképzőnek a praeteritumképzésben, közvetve pedig a feltételes módjel alakításában játszott szerepét (hasonlóképp l. már Horger 1926: 185). Közelebb áll azonban hozzám az az elképzelés, amelyet a TNYt.-ban Abaffy Erzsébet így fogalmaz meg: „a *-nókl/-nők* magánhangzójában a *-nál/-né-jétől* eltérő formánst is kereshetnénk (s ez azonos volna az *-ól/-ő* időjellel), de esetleg csupán analógiáról van szó: a determinált ragozás többes l. sz.-ű, minden más paradigmában labiális személyragjainak *-okl/-ök*, *-ukl/-ük* hatására lehetett labiális, és az eredeti időtartam hosszúságának megőrzésével *-nókl/-nők* változat.” (Abaffy 1992: 137.) Azt már én teszem hozzá, hogy az említett *-ukl/-ük* (~ *-okl/-ök*)

ragosak közül természetesen az eddig kevés figyelemben részesített *tudnuk*, *kérnük* formák gyakorolhatták a legintenzívebb analogikus hatást, hiszen rendszertanilag ezek állnak a legközelebbi kapcsolatban a *-nánk/-nénk* morfémaegyüttesrel. Nem véletlen az sem, hogy a *-nókl/-nők*-ölő települések zöme a Mezőség keleti és nyugati szomszédságában található, ott, ahol az eredetibb *-nukl/-nük*-ös végzések leginkább kifejthették analogikus hatásukat.

Mindezek önmagukban is megmagyarázhatják a *-nókl/-nők* keletkezését, én azonban az elmondottakat szeretném még egy lehetőség felvázolásával kiegészíteni. Már a korábbi előadásomban is felvettem azt, hogy az úgynevezett teljestövíűsítés (más szóval kötőhangzó-betoldás) mint a grammatikai homonímia megszüntetésének egyik leggyakoribb ómagyar módja (l. pl. *látá > látoá* [*> látojá > látjá > látja*], HB. *mundá > mudoá*, *terömté > terömtévé*, *házá > házoá*) a T/1 *-jukl/-jűk* ragjának kialakulásában is szerepet játszhatott. Tudniillik ha a rag elején álló *j*-t a legtermészetesebb szerepében hiátustöltőként magyarázzuk, akkor a *látjuk* formát *látojuk ~ látujuk*-ként rekonstruálhatjuk. Ezt pedig úgy is értelmezhetjük, hogy a nyelv az E/1 *látok ~ látuk*-kal fennálló homonímiát teljestövíűsítéssel (*láto + uk*), majd ezt követően hiátustöltéssel (*látójuk*) és kétnyíltszótagos tendenciával (*látjuk*) szüntette meg. (A teljestövíűsítés és hiátustöltés egyidejűleg is végbemehetett.)

Ha ezt az első pillantásra furcsának tűnő, ám a történeti morfológia számos pontjáról idézhető metodust reálisnak fogadjuk el, érvényesülésével – némi módosítással – a *-nókl/-nők* keletkezésében is számolhatunk. Ez esetben az előzőek mintájára a következő folyamat képzelhető el: *látjuk > látjuk > látjuk* teljestövíűsítés, majd innen a hiátus kitöltése helyett (**látjuk ~ *látjuk*) a szomszédos magánhangzók-nak egy szótagba való összeolvadásával, diftongussá fejlődésével *látjuk > látjuk > látjuk*, illetve *kérjük > kérjük > kérjük*. Hogy ez nem merő fikció, igazolhatják olyan, a nyelvterület délnyugati régióiban található peremnyelvjárások, amelyek hasonló teljestövíűsítésre utalnak, de a szomszédossá vált magánhangzókat nem olvasztották egybe, hanem hiátustöltővel elválasztották. A hetési nyelvjárásban találtam erre példát. A nagyatlásban Bödeháza (B-28) képviseli Hetést, ott a *vinnénk* (*azt*) archaikus ejtése *vinnejök* (812), a *könnénk-é kötnejök* (866). Végh József „Örségi és hetési nyelvatlasz”-ában (1959) Bödeházán kívül Gáborjánházáról és részben Szijártóházáról idézhetők még ilyen adatok: *rángvénnejök* (147), *mégmondonájok* (151), *mégvárnájok* (154). Az utóbbi adatokban feltehető korábbi *mégmondanájok*, *mégvárnájok* ejtést a *-ná* módjel analógiája megnyújtotta. Ez az analógia a magas hangrendű szavakban még nem érvényesült (*vinnejök*, *kötnejök*). Figyelemre méltó az is, hogy a hetési nyelvjárás az erdélyi nyelvjárásokhoz hasonlóan a feltételes mód T/1-ben az alakmegkülönböztető típusba tartozik, és ezzel élesen elkülönül környezetétől (pl. *Várnánk egy kis esőt.* ⇔ *Mégvárnájok az esőt.*). Alakrendszere – beleértve a feltételes mód paradigmáit is – rendkívül változatos és egyedi, ezért külön tanulmányozást kíván.

e) Visszatérve a *-nókl/-nők* nyelvföldrajzi kérdéseihez: további vizsgálatokra van szükség annak felderítéséhez, hogy a nyelvemlékek segítségével milyen területi és kronológiai viszonyok állapíthatók meg. Minél több datálható és lokalizálható adatra lenne szükség, a kódexeken kívül például misszilisekből vagy más világi emlékekből.

Jó szolgálatot tennének azok a számítógépes konkordanciák is, amelyek nem elég-szenek meg a szavak betűrendes felsorolásával, hanem kódolva vannak bennük a nyelvtani információk, így lekérdezhetők a feltételes mód paradigmáinak adatai is. A Debreceni Egyetemen készült számítógépes kódexfeldolgozásoktól például sokat várok, mert a TNyt. idevágó megállapításai szükségképpen elnagyoltak. A *-nök/-nők* első adatai a BécsiK.-ből valók, ezen kívül az ÉrdyK.-ből és a BodK.-ből idéz példákat a nyelvtan. A szórványos adatokból csupán arra következtethetünk, hogy a formáns meglepte nemcsak a nyelvterület keleti, hanem északi és nyugati felében is feltehető az ómagyar korban.

f) További elemzésre vár az is, hogy a módjel labializált magánhangzós formái hogyan terjedtek el az általános ragozás oldalán, azaz a *sepernénk* ↔ *sepernök* (~ *sepernük*) oppozíció első tagjában, az *-nk* személyrag előtt hogyan jelent meg egyes nyelvjárásokban *ő* ~ *ü*: *sepernök* ~ *sepernük*. A részletekkel nem törődve most csak annyit mondhatunk: ott terjedt el (ill. kezdett elterjedni) *sepernük* 'sepernénk', ahol már jelen volt a *sepernük* 'sepernök', és ott gyökerezett meg a *sepernök*, ahol már megerősödött a *sepernök* (l. pl. mellékletünkben: RMNyA.: 1094, 1095).

g) Kutatásra érdemes a régi nyelvi *várók* 'váránk', *kérők* 'kérünk' (*azt*) elbeszélő múltbeli tárgyias alakok viszonya a *-nök/-nők*-ös formákhoz. (Pl. mennyiben korrigálendő vagy pontosítandó az a vélemény, amelyet Rédei tömören így foglal össze: „Úgy látom, hogy ... [a múlt idejű *várók*, *kérők* és a feltételes módú *várnók*, *kérnök* alakokban] az *-ól/-ő* (< **-k*) igenévképző rejlik. A rokon nyelvi megfelelők amellettt vallanak, hogy a **-k* eredetileg imperfektív-perfektív funkciójú igenévképző volt. Az *-ól/-ő* (< **-k*) behatolását a paradigmába a tárgyias ragozású *várák*, *nézék*, *várnák*, *néznek* többes szám 3. személyű alakoktól való elkülönítés tette indokolttá.” (l. Rédei 1996: 137))

h) Érdemes újragondolni legkorábbi szövegemlékeink és kódexeink feltételes módú igealakjainak történeti elemzését, olvasatát is. Ilyen például a módjel magánhangzójának diftongusos realizációja (pl. HB. *eneýc*, KT. *lelhetneýnc*) vagy az ÓMS. rontott *ualmun* szavának helyes emendálása. Az utóbbinál például – ha nem záránk ki az egyszerűbb *-n* + rövid magánhangzó alakú módjel reliktumként való felbukkanását – egy nehezen értelmezhető íráshiba kérdése oldódna meg, tudniillik a mindenki által elismert *n* → *m* betűcserén kívül (*ualnum* → *ualmun*) az utolsó szótagi magánhangzó jelölését szabályosnak fogadhatnánk el (a ragozott főnévi igenév vagy a *ualnam* 'válnám' hipotetikus forma erőltetése helyett). Ez azonban már az egyes szám első személyt érintené, és nem vonható a határozott és általános ragozás oppozícióinak alak-történetébe, tekintettel arra, hogy a *válik* ige intranszítív.

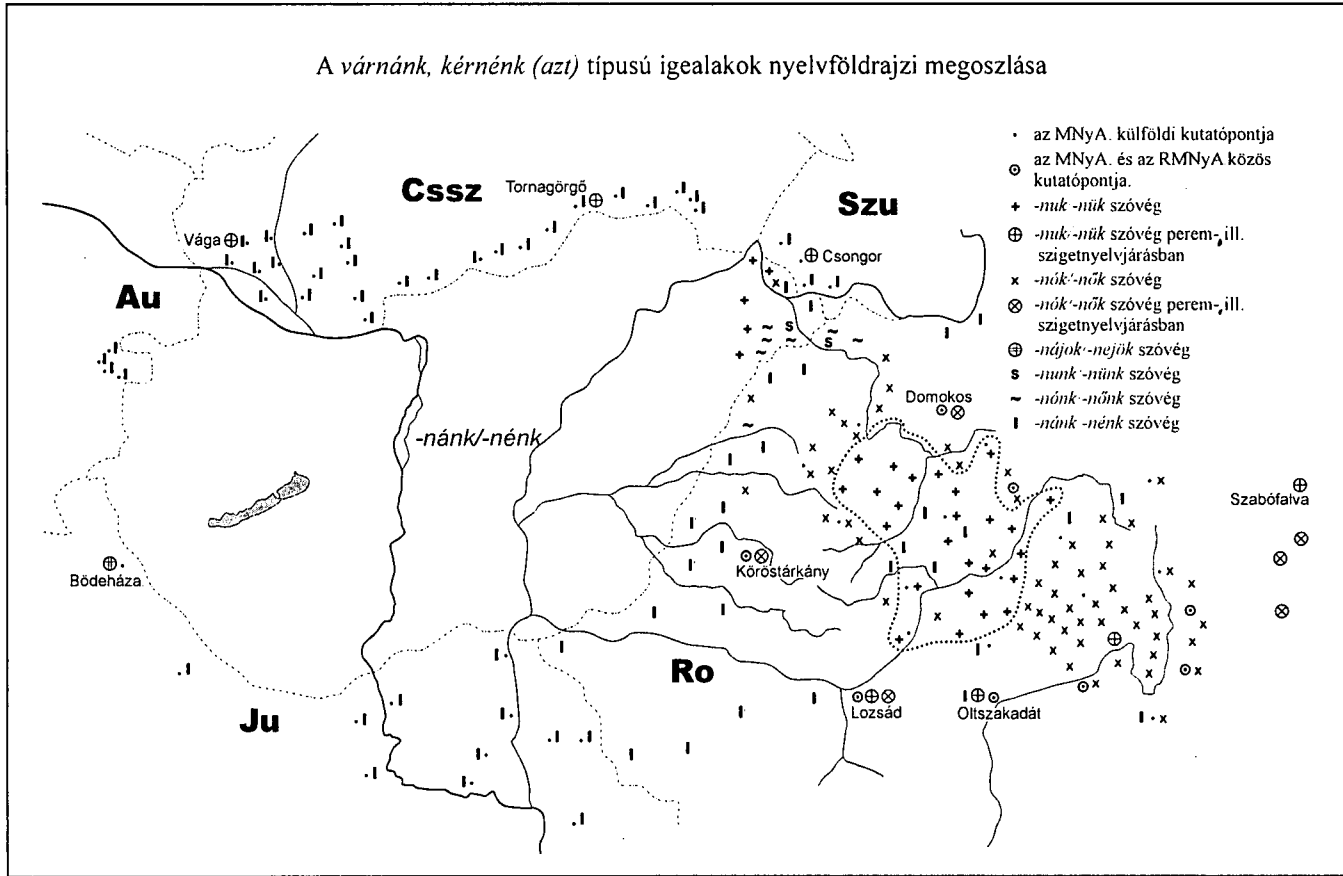
6. Külön tanulmányt kíván a feltételes mód paradigmájában megfigyelhető analogikus folyamat, amelynek legismertebb pontja a nyelvemlékekből is bőven adatható E/3 *látná* → *látnája*, *kérné* → *kérnéje*, illetve T/3 *látják* → *látjákja*, *kérnek* → *kérnékje* váltás. A több paradigmát is érintő innovációk a nyugat-magyarországi régióhoz köthetők, és számos érdekes részlettel szolgálnak. Megírásuk a közeljövő feladata, de legkésőbb 2002-re, a következő szegedi konferenciára terítékre kerülhetnek.

IRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1991a: Igei személyragjaink eredetéről. Vitás kérdések. *Magyar Nyelv* 87, 385–93.
- E. Abaffy Erzsébet 1991b: Az igemód- és igeidőrendszer, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1, A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 104–21.
- E. Abaffy Erzsébet 1992: Az igemód- és igeidőrendszer, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1, A kései ómagyar kor*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 120–83.
- Bárczi Géza 1982: *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bárczi Géza 1990: *A magyar igeragozás története = Nyelvtudományi Értekezések 130*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán 1967: *A magyar nyelv története*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd 1980: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemélei*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bereczki Gábor 1996: *A magyar nyelv finnugor alapjai*, Budapest, Universitas Kiadó.
- Hajdú Péter 1973: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*, Második kiadás, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hajdú Péter 1981: *Az uráli nyelvészet alapkérdései*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Horger Antal 1926: A többes I. személyű tárgyas igealakok ragja és a magyar igeragozás őstörténete, in *Emlékkönyv Csengery János születésének hetvenedik, tanári működésének negyvenötödik és egyetemi tanárságának harmincadik évfordulójára*, Írták tanítványai, barátai és tisztelői, Szeged, 179–88.
- Horger Antal 1931: *A magyar igeragozás története*, Szeged.
- Juhász Dezső 1999: A történeti nyelvtan néhány kérdése a nyelvföldrajz szemszögéből, in Büky László–Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 1, Magyar és finnugor mondattörténet*, Szeged, JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 81–90.
- MNyA. = Deme László–Imre Samu szerk. 1968–1977: *A magyar nyelvjárások atlasza 1–6*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Rédei Károly 1991: Felfogásbeli különbségek a magyar nyelvtörténet egyes kérdéseiben a magyar és finnugor nyelvtudományban, in Kiss Jenő–Szűts László szerk.: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 543–9.
- Rédei Károly 1996: A magyar alaktan uráli (finnugor) háttere, *Magyar Nyelv* 92, 129–38.
- RMNyA. = Murádin László–Juhász Dezső (gyűjt.) szerk.: *A romániai magyar nyelvjárások atlasza 1–5*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- TNyt. = Benkő Loránd (szerk) 1991–1995: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1–2*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Végh József 1959: *Órségi és hetési nyelvatlasz*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

A várnánk, kérnénk (azt) típusú igealakok nyelvföldrajzi megoszlása

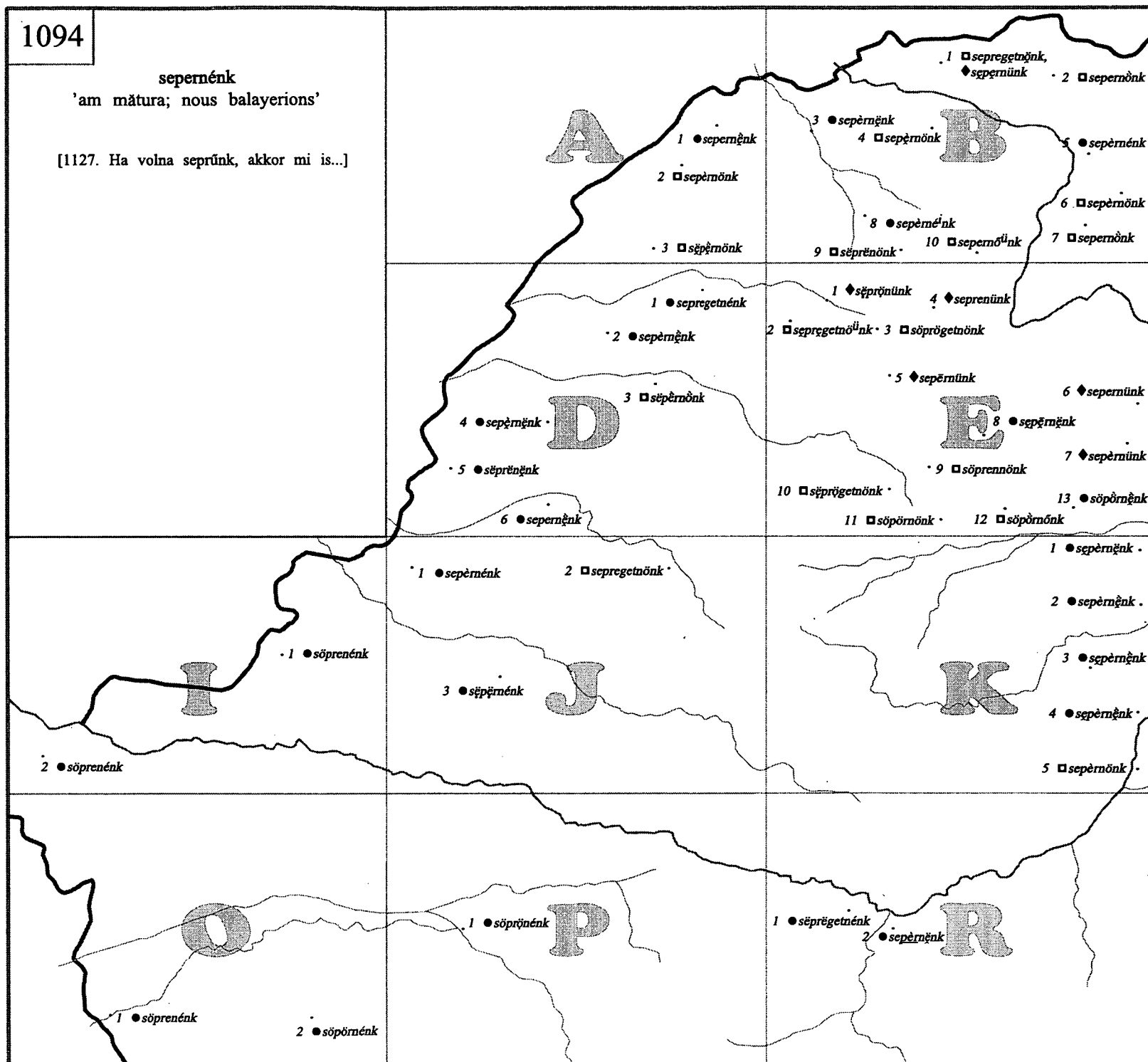

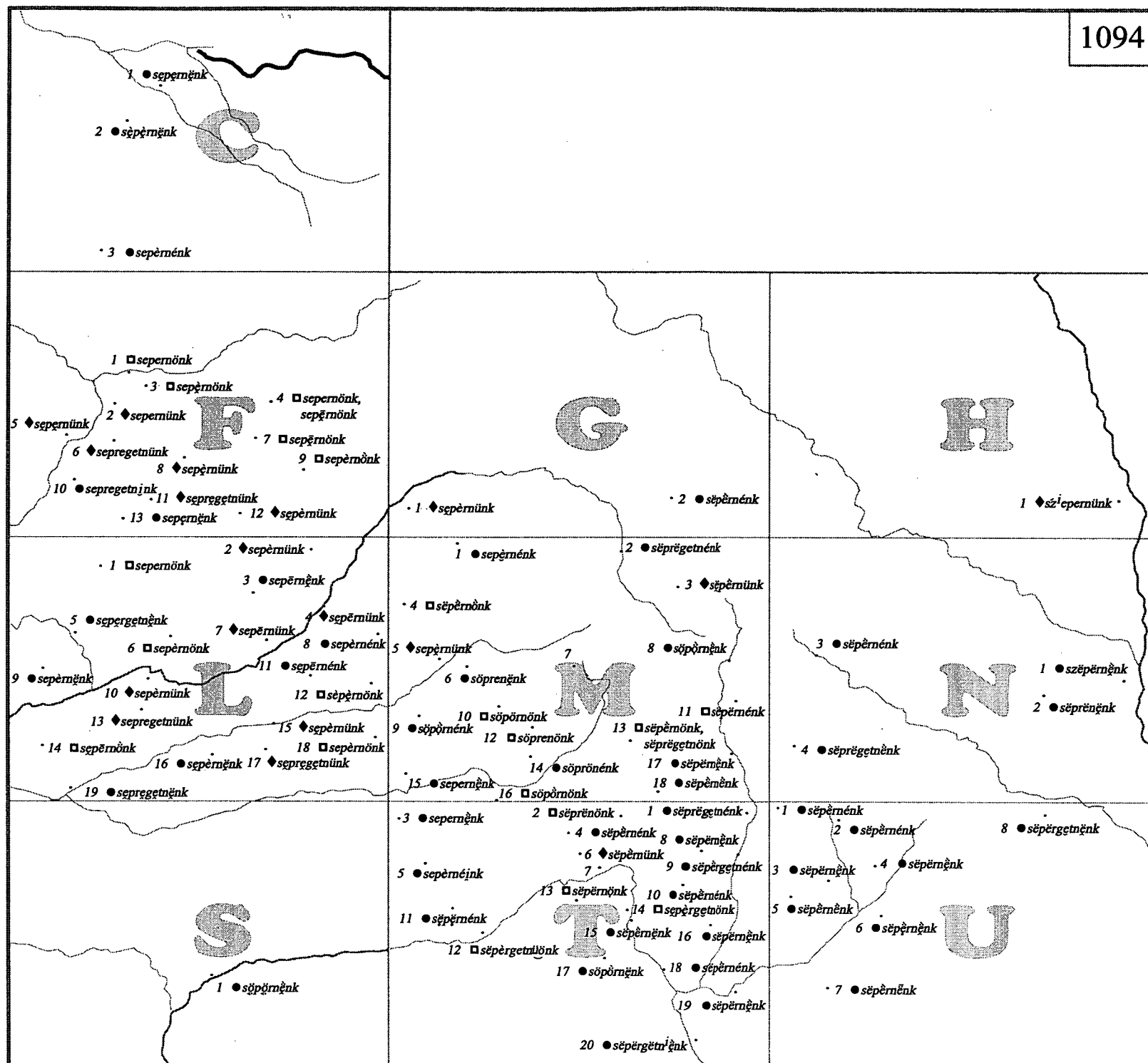
sepernénk

'am mätura; nous balayerions'

[1127. Ha volna seprünk, akkor mi is...]

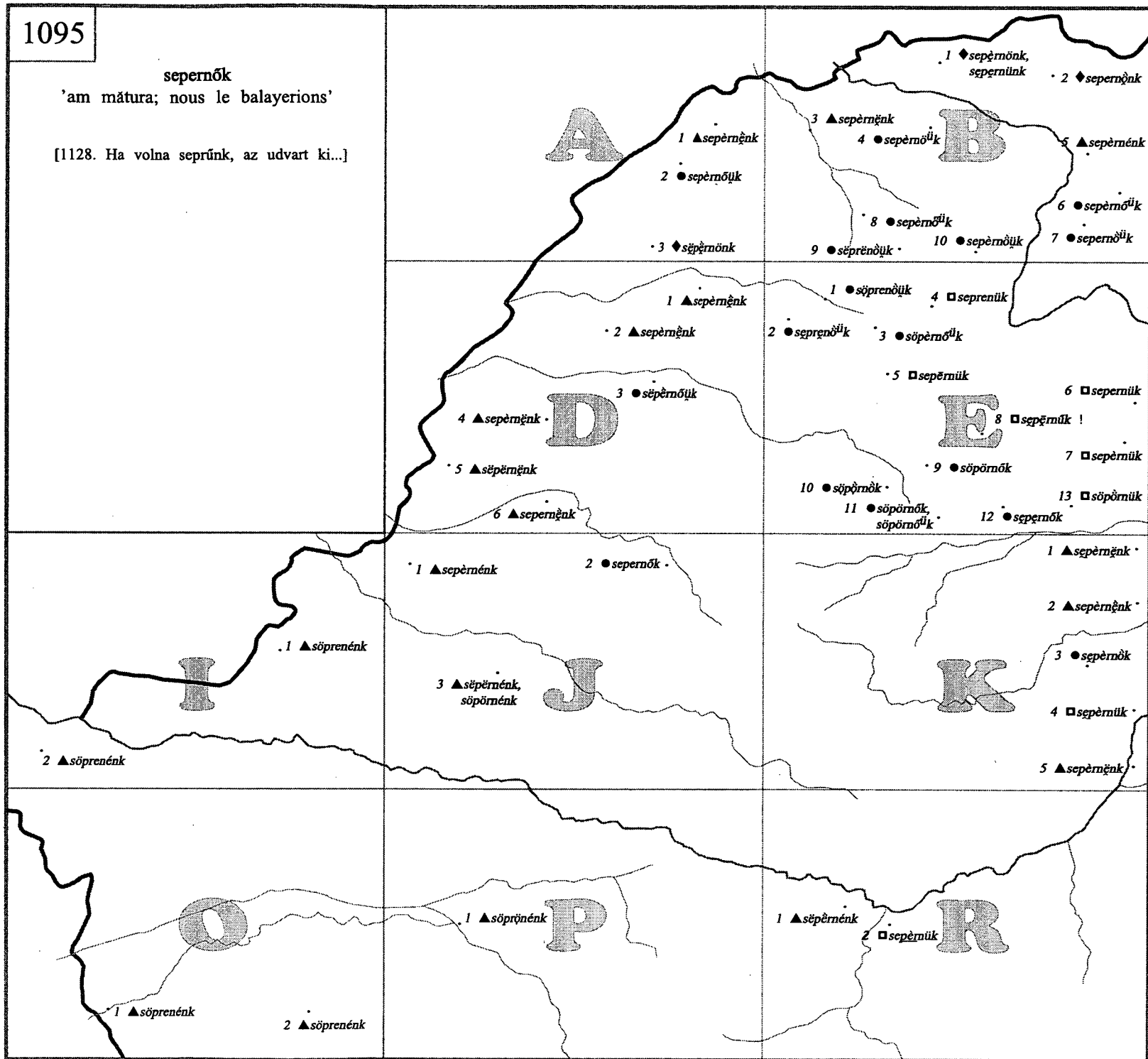

1095

sepernők

'am mātura; nous le balayerions'

[1128. Ha volna seprünk, az udvart ki...]

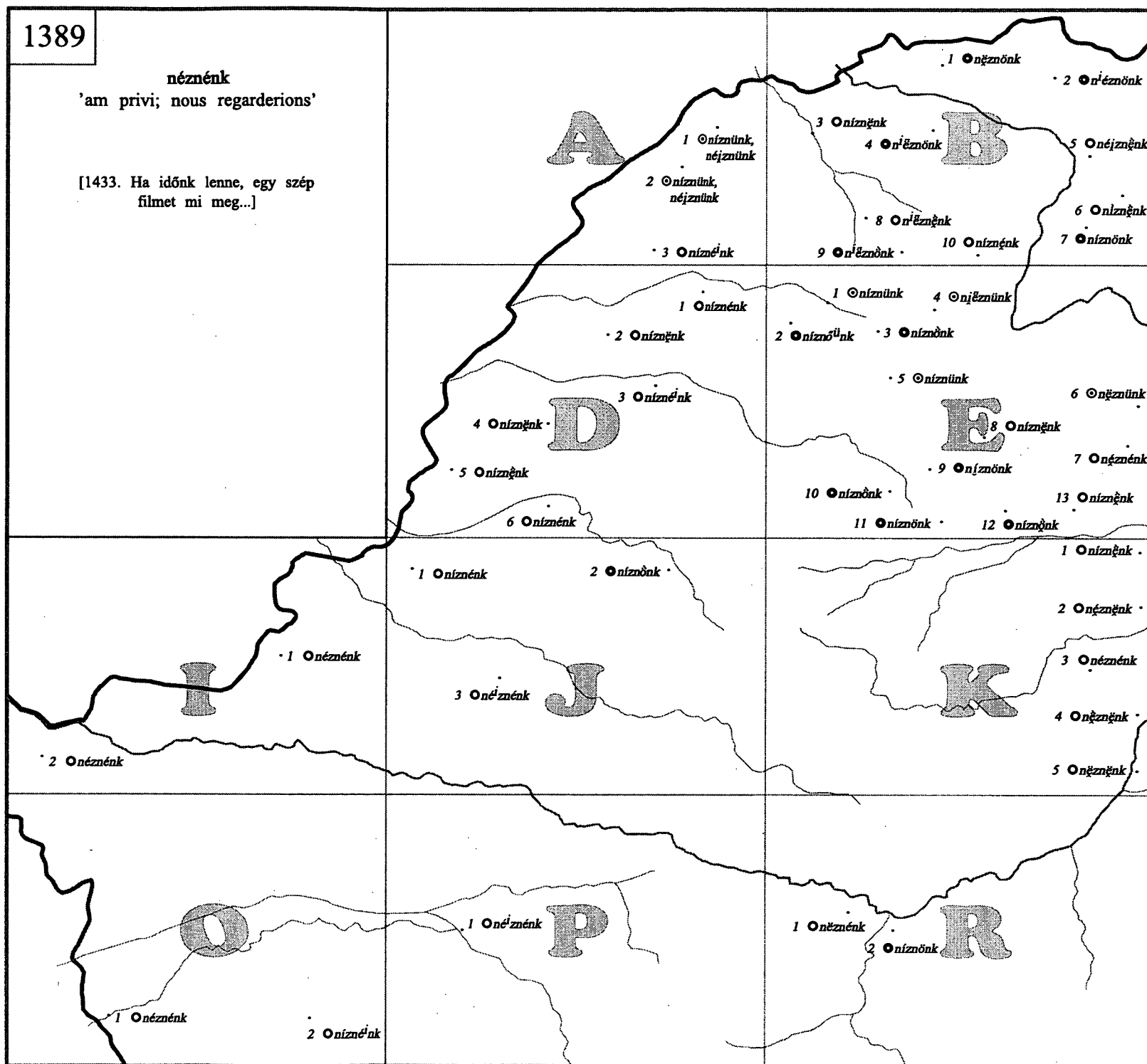

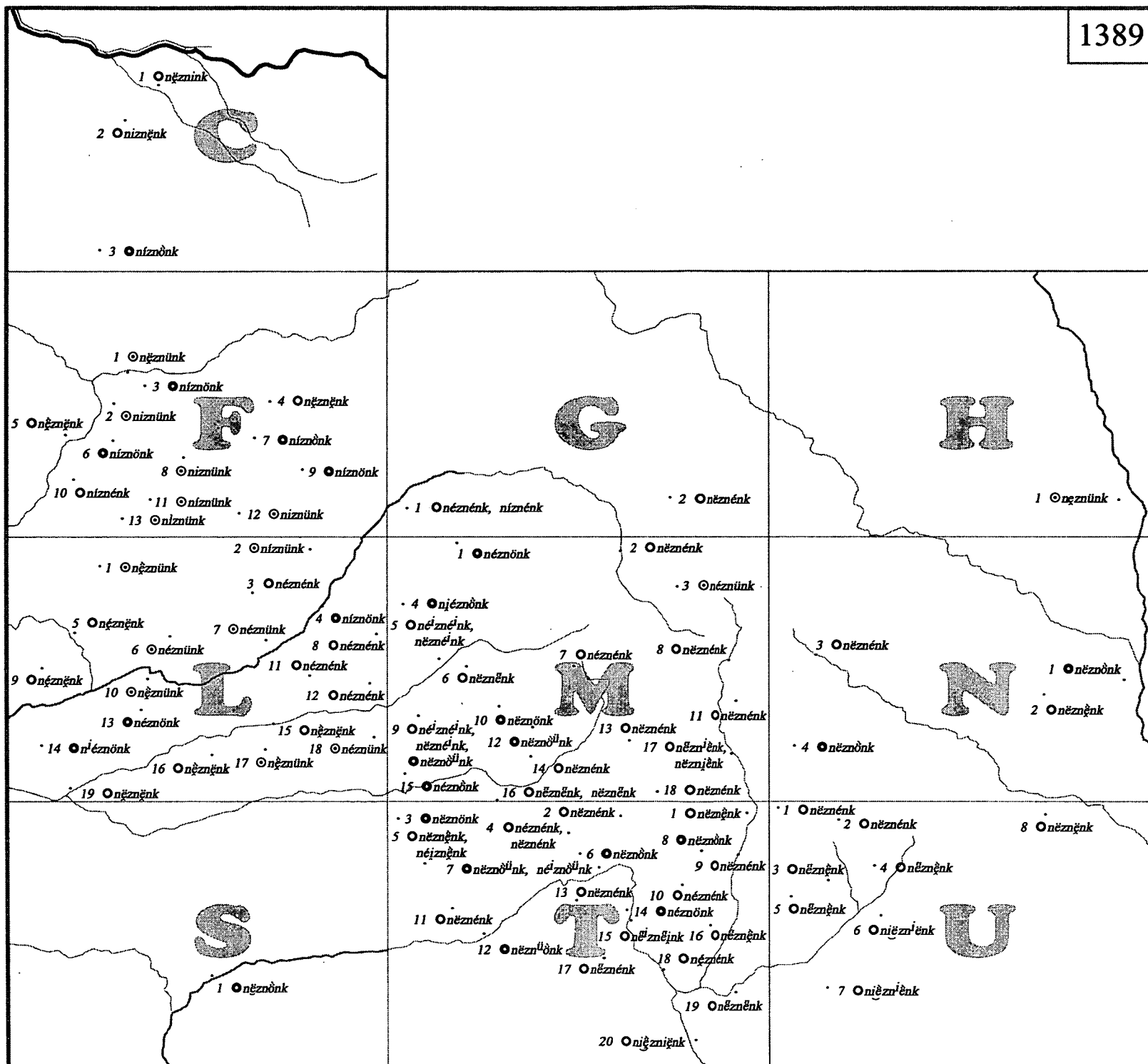
1389

néznénk
'am privi; nous regarderions'

[1433. Ha időnk lenne, egy szép
filmet mi meg...]

1391

néznők

'ne-am uita; nous le regarderions'

[1435. Ha időnk lenne, a filmet meg...]

